

ORHUN YAZITLARI DİPLOMATİK BAKIMDAN HANGİ GRUBA GİRER?*

Mehmet TEZCAN**

Geliş Tarihi: Haziran, 2017

Kabul Tarihi: Eylül, 2017

Öz

Orhun Yazıtları, II. Türk Kağanlığı (682-745) Dönemi'ne ait olup, Bilge Kağan'ın kardeşi Kül Tigin ve kendisi adına sırasıyla 732 ve 735 tarihlerinde dikilmişlerdir. Birincisi, kardeşinin ölümünü müteakip bizzat kağan tarafından, ikincisi ise ölümünden sonra oğlu tarafından dikilmiş olup her iki yazıtta da konuşan, kağanın kendisidir. Yazıtları yazan ise “*atısı*” lakaplı Yoluğ Tigin'dir. İlim camiasında Orhun Yazıtları'nın, “*hatıra*” türünden yazıtlar oldukları, Kağan'ın, I ve II. Türk Kağanlığı'nın tarihi hakkında bazı bilgiler aktardığı ve “Türk Milleti”ne bazı tavsiyelerde bulunduğu ileri sürülmekle beraber biz makalemizde bunun, tarihî sürece bakılırsa doğru olmadığını ve her iki yazıtın da “*emir, ferman*” türüne giren eserler olduklarını göstereceğiz. Çünkü gerek bizzat yazıtlarda, gerekse daha sonraki birçok Türk devletlerine ait fermanlarda, “*emr(im), ferman(im), buyruğ(um)*” anlamında ifadeler geçmektedir. Orhun Yazıtları'nda bu, “*sabım*” (sözüm, buyruğum), sonraki Türk eserlerinde, mesela Akkoyunlu Uzun Hasan Bey'in fermanlarında “*sözümüz*”, Osmanlı Devleti hükümdarlarının fermanlarında “*buyurdum ki*” şeklindedir. Moğol ve Timurlu fermanlarında da benzer şekilde aynı anlama gelecek şekilde “*üge manu*” (sözüm) ifadesi yer almaktadır. Makalemizde, bu hususun diplomatik olarak tarih içerisinde nasıl geliştiği örneklerle ele alınacaktır.

Anahtar Sözcükler: Orhun Yazıtları, ferman, sabım, Bilge Kağan, sözümüz.

IN WHICH GROUP ARE ORKHON INSCRIPTIONS IN DIPLOMATICALLY?

Abstract

Belonging to the period of Second Turkic Kaghhanate (682-745) the Orkhon Inscriptions let erected in behalf of Bilge Kaghhan's brother Kül Tigin and himself in 732 and 735 respectively. The first monument let erected by Kaghhan upon the death of his brother, and the latter one by his own son after his death. The person who speaks in both inscriptions is Bilge Kagan personally. Yollugh Tigin wrote both inscriptions with his nickname “*atisi*”. In the scholarly community, it suggested that Orkhon Inscriptions have a type of “commemorative”, also it has been said that Kagan conveyed some information about the history of the Turkic Kaghhanate and given some advices to “Turkish Nation”. However, in the article, we will show that judging by the historical process this is not true and either inscriptions are a kind of “order, edict, and decree”. Because, either itself in the inscriptions, or in edicts

* Bu yazı 23-25 Kasım 2016 tarihleri arasında Macaristan'da Szeged'de düzenlenen “*Sixth International Conference on the Medieval History of the Eurasian Steppe*” adlı uluslararası sempozyumda İngilizce olarak sunulmuş bildirinin güncellenerek makaleye dönüştürülmüş şeklinden oluşmaktadır.

** Prof. Dr.; Uludağ Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, tezcannm@isbank.net.tr.

(*firman*s) of many later Turkish states are mentioned phrases in the meaning of “my order, my edict, my command”. In the Orkhon Inscriptions this phrase has the word “*sabim*” (lit. my word, that is “my command”), in the *firman*s of the later Turkish rulers, for instance in the letters / edicts of Uzun Hasan Beg of Akkoyunlu, it has a word “*sözümüz*” (lit. our words, that is, “our order”) and finally “*buyurdum ki*” (lit. I ordered that) in the edicts of the sultans of Ottoman Empire. Likewise, in edicts of the rulers of Chingizid and Timurid periods, the word “*üge manu*” (lit. myword) is mentioned with the same meaning but in Mongolian. In this article, it will be explained with the examples that this matter how progresses diplomatically throughout history.

Keywords: Orkhon Inscriptions, Bilge Kaghan, fermans, sabim, sözümüz.

Giriş

Türkler, Asya’da kurmuş oldukları göçebe devlet geleneklerine dayalı tarihleri boyunca kendilerine bağlı bulunan devlet, hanedan ve bazı kavimlerin hükümdarlarına, idarecilerine bazen taş, bazen de kâğıt üzerine yazılı olarak emirler ve talimatlar vermişlerdir. Bu özelliği sadece Türklerde değil XIV. yy.dan itibaren yine göçebe menşeli olan Moğolların kurdukları ve zamanla Türkleşen ve İslamlaşan Moğol devletlerinde de görüyoruz. Bu yazılı emirlere Eski Türkçe olarak Türklerde ve Moğollarda *yarlıg*, İslami dönemde Farsça olarak *ferman*, Osmanlı Dönemi’nde ise çoğu zaman *ferman* ve *berat* (emirname) adı verilmektedir. Diplomatik belgelerde, fermanların *unvan* kısmının (*intitulatio*) zikri sonrasında *narratio* veya *expositio* denilen emir kısmında kullanılan söz, II. Türk Kağanlığı Dönemi’ne ait VIII. yy. Orhun Yazıtları’nda *sab(im)* (sözüm), XIV. yy. Türk ve Moğol Dönemi fermanlarında ise yine aynı sözden alınma olarak Türkçe *sözüm* (farklı versiyonlarıyla *sözüm*, *sözümüz*, *sözümüz*) veya Moğolca olarak *üge manudur* (“sözümüz”). Hatta XIV. yy.dan itibaren Moğollar bu ifadeyi sadece fermanlarında değil sikkelerinde de kullanmışlardır. Yazıtları’nda bu *sözüm* ifadesini kullanan diğer devlet ve hanedanlar arasında Altın Orda, Kırım Hanları, Timurlular ve Akkoyunlular sayılabilir. Başlangıçta Büyük Moğol kağanları ve daha sonra onların halefleri olan Çağatay ve İlhanlı devletlerinde bu şekil, daha çok Moğolca *üge manu* şeklindedir; Timur (Küregen) ise *üge manudan* başka *sözüm* kelimesini de kullanmıştır. Osmanlı Devleti’nin bilhassa XV ve XVI. yy. belgelerinde ise bu emir şekli artık ...*buyurdum ki* olmuştur.

Biz bu makalede Orhun Yazıtları’ndan Bilge Kagan Yazıtı’nda geçen *sab(im)* sözü ve bu münasebetle Bilge Kağan Yazıtı’nın, yukarıda ifade edilen *sabim* sözünden dolayı diplomatik bakımdan bir ferman olduğu üzerinde duracak, bu görüşümüzü teyit etmek maksadıyla da sonraki diğer Türk ve Moğol devletlerinin *yarlıg* ve *ferman*larındaki benzer ifadelerle yer vereceğiz.

1. Orhun Abidelerinde *Sab(ım)* Sözü

Sab kelimesi Orhun bölgesi yazıtlarının yanı sıra Bilge Tonyukuk ve Küli Çor Yazıtları'nda, “sab+ı, sab+ıg, sab+ım”, vb. şekillerde son eklerle birlikte geçmektedir. Kelime, birçok bilgin tarafından “söz, laf, haber, bilgi, mesaj, davet, çağrı / tebliğ, parola” gibi açıklamalarla verilmiştir (Orkun, 1987: 847; Tekin, 2014: 164; Tekin, 2003: 251; Thomsen, 2011: 238, n. 67; Şirin, 2015: 356; Aydın, 2012: 177; Berta, 2010: 190, 192; Doerfer, 1967: 292 (H. N. Orkun ve S. E. Malov'dan alarak). Bizi asıl alakadar eden Bilge Kağan Kitabesi'nin Doğu Yüzü Girişinde (BK D1) (Foto: 1a-b-c) ve aynı abidede yer alan “Tengri Kağan Kitabesi” olarak adlandırılan yazıtta (BKT G13) (Foto: 2a-b-c), Bilge Kağan'ın Tür(ü)k halkına ve beylerine hitap ettiği ifadedeki *sab* kelimesidir.¹

Malum olduğu üzere Bilge Kağan Yazıtı, onun ölümünden sonra oğlu Tengri Kağan tarafından diktirilmiştir, ama yazıtın büyük bölümünde konuşan, halkına ve Türük beylerine hitap eden, Bilge Kağan'ın kendisidir (Tekin, 2014: 8). T. Tekin'e göre, Kitabenin güney yüzünde “Tengri Kağan Kitabesi” olarak isimlendirilen bölümde, yani 10. Satırın 6. kelimesinden itibaren konuşan, Tengri Kağan'dır. Gerek Bilge Kağan Kitabesi Doğu Bölümü 1. Satırında, gerekse “Tengri Kağan Kitabesi”nin 13. Satırında konuşan kişinin, Bilge Kağan mı, yoksa ondan bir müddet sonra tahta çıkan Tengri Kağan (Dengli Kehan 登利可汗) mı olduğu ayrıca ele alınması gereken bir konudur.² Bunun, Bilge Kağan değil, hâlihazırdaki hükümdar Tengri Kağan olduğunu düşünüyoruz.³

¹ BK D1: “*Tengri teg tengri yaratmış türük bilge kağan sabım kangım türük bilge kağan ... altı sir tokuz oguz eki ediz kerekülüg begleri bodunu [... tü]rük teng]ri [...]*” (Tekin, 2014: 50).

BKT G13: “*Tengri teg tengri yar[at]mış türük bilge [kağan] sabım kangım türük bilge kağan olurtukında türük amtu begler kisre tarduş begler kül çor başlayu ulayu şadapıt begler öngre tölis begler apa tarkan]*” (Tekin, 2014: 68).

² II. Türk Kağanlığı'nın Bilge Kağan'dan sonraki kağanları hakkında bilgi veren Çin kaynakları *Tangshu*, *Xin Tangshu*, *Zizhi Tongjian* ve *Wenxian Tongkao*'daki bilgilere göre, Bilge Kağan'ın 734 yılındaki ölümünden sonra yerine ikinci oğlu Yiran Kehan 伊然可汗, bundan birkaç yıl sonra ise üçüncü oğlu Dengli Kehan 登利可汗 geçmişti. Şu hâlde, Bilge Kağan Yazıtı'nın dikildiği sıralarda hükümdar olan ve BK Yazıtı'nı babası adına diktiren ve yazıtta konuşan, Tengri Kağan olmalıdır. Bu konuda en yeni bilgi için bk. Ercilasun 2016: 318-322.

³ Arpad Berta, Bilge Kağan Yazıtı'ndaki ilgili yerleri tercüme ederken BK D1'deki metni “[Nekem] *Tengrihez* hasonlatos, *Tengri* [á]tal] teremtett *türk Bilge kagán* [nak a] szavam [a következö]:” “[*Benim*], *Tengri gibi*, *Tengri (tarafından)* yaratılmış *Türk Bilge kağan(un) sözü(m) (şu):*”] şeklinde yorumlamış; BK Güney Yüzü 13'deki Tengri Kağan Yazıtı'ndaki metni ise “[Nekem] *Tengrihez* hasonlatos, [allitölag] *Tengri* teremtette *türk Bilge* [kagánról a] szavam [a következö]:” “[*Tengri gibi*, *Tengri'nin yarattığı Türk Bilge (kağandan) sözü(m) (şu):*”] şeklinde yorumlayarak metne açıkça müdahale etmiştir. bk. Berta, 2004: 193, 202; Berta, 2010: 192, 200. Türk Kağanlığı sonrasındaki Moğol ve Müslüman Türk devletlerindeki “*üge manu*” ve “*sözüm*” ve “*sözümüz*” ifadelerinin yer aldığı *yarlığlar* ve *fermanlar* dikkate alındığında Berta tarafından metne yapılan müdahalenin doğru olmadığı anlaşılıyor. Bilhassa BK Güney 13. Satırda konuşan Bilge Kağan değil, kağan olan Tengri Kağan'ın kendisidir.

Buradaki *sab* kelimesi ilk araştırmacılar tarafından sadece V. Thomsen tarafından “buyruk, emir” (bu münasebetle belki “ferman”) anlamında anlaşılmıştır (*Fr.* “mande”).⁴ Kâşgarlı Mahmûd’un XI. yy.a ait Sözlüğü *DLT*’de de “saw” kelimesinin, “söz” (*Ar.* kelâm) anlamının yanı sıra ayrı bir maddede “mektup” (*Ar.* risâle) olarak kaydedilmesi (Kâşgarlı Mahmud, 2014: 411) de dikkate değer. Türkiye’deki ilk dilcilerden olan A. Caferoğlu da *Uygur Türkçesi Sözlüğü*’nün 1938 baskısında (s. 161) “sab” kelimesini “söz, emir” olarak açıklarken (*bk.* Doerfer, 1967: 292) kitabın 1968 baskısında “söz, sav” olarak vermiştir (Caferoğlu, 1968: 192).

1.1. *Sab(im)* Kelimesinin Telaffuzuna Dair

Orhun Yazıtları’nı ilk yayınlayanlar ve *sab(im)* kelimesini muhtelif anlamlarıyla yorumlayan W. Radloff ve V. Thomsen gibi bilginler, bunu *sab(im)* şeklinde okumuş ve yazmışlardır (Radloff, 1897: 130, 177; Radloff, 1899: 100). Hatta bu iki bilgin, kelimenin, sonraki Uygur Dönemi’nde *sab* ve *sau* (sav) şekliyle gözüktüğüne de işaret ederek Uygur ve Çağatay dönemlerinde “b” sesinin “v”ye (onların imlasıyla “u”) dönüştüğünü göstermişlerdi (Thomsen, 2011: 238, n. 67). Eski Türkçenin Sözlüğü üzerindeki çalışmalarda ise *DTS*’da kelime yine “*sab*” olarak verilirken (Drevnetyurkskiy Slovar’, 1969: 478) sadece G. Clauson, muhtelif çalışmalarında bunu “sav” olarak okumayı tercih etmiş, anlamını da “kelime, söz” anlamındaki “söz”den ayırarak “uzun konuşma” olarak vermiştir (Clauson, 1972: 782-783). Clauson aynı tarzda, “*sub*” okunan kelimeyi de suv” şeklinde telaffuz etmiştir; çünkü ona göre, Eski Türk Runik kitabelerdeki *b¹* ve *b²* harfleri “hem b”, hem de “v” sesini karşılamaktadır (Clauson, 1962: 77; ayrıca *bk.* User, 2010: 54). Türkiye’de başta H. N. Orkun ve T. Tekin olmak üzere birçok araştırmacı ve dilci, bunu “b” ile göstermişlerdir. Türkiye’deki daha yeni araştırmacı ve dilcilerden C. Alyılmaz, O. Mert ve H. Şirin de gerek Orhun, gerekse Uygur yazıtları üzerinde yaptıkları yayınlarda bu sesi “b” olarak kabul etmişlerdir (Mesela *bk.* Alyılmaz, 2005: 9, 10, 12; Alyılmaz, 2015: 564-565; Mert, 2009: 5).

Türk Kağanlığı Dönemi’nde yani VIII. yy.da “sab” kelimesindeki “b” sesinin özelliği ve fonetik değeri hususuna dikkati çeken Macar bilgini A. Berta, bu harfi “β” ile göstererek bunun “sızıcı b” olduğuna ve söyleniş olarak da “v” sesine yakın olduğuna işaret etmiştir (Berta, 2010: 13). M. Erdal ise Eski Türkçenin grameri ve söz teşkili konusundaki eserlerinde, kelime ortası ve sonlarındaki *b*’lerin *v* olması konusunda açıklamalar yaparak bunların hepsinin *v* olarak okunması gerekliliğine işaret etmiştir.⁵ Türkiye’deki dilcilerimizden M. Ölmez ve E. Aydın ise -

⁴ (“ce que je vous mande” (işte size tebliğim) (Thomsen, 2011: 178).

⁵ Erdal, 2004: 63: “In referring to runiform texts, scholars have often assumed that the voiced labial consonant in inscriptional Turkic is [b] wherever it appears, also between vowels. They give ‘ab’ ,house, home’, for instance, where I write äv also when transcribing runiform texts, or ‘yabiz’ and not yaviz for ‘bad’. It was V. Thomsen who

muhtemelen Erdal ve Berta'dan etkilenecek- ve kelimenin günümüzdeki söylenişini esas alarak bu sesi ikna edici bir açıklama yapmadan doğrudan “v” olarak göstermişlerdir. Ölmez bu konuda Berta ile Erdal'ın görüşlerine katıldığını belirterek şu açıklamaları yapmaktadır:

“Her ne kadar Runik harfli Moğolistan yazıtlarında genelde v ünsüzünden bahsedilmez ve söz içi söz sonu -v-, -v yerine klasik imlaya bağlı kalan çalışmalarda -b-, -b kullanılırsa da bu durum son 20 yılda yayınlanan çalışmalarda değişmeye başlamış, artık söz içi ve sonu için transkripsiyonda b yerine v yaygınlaşmaya başlamıştır, eb yerine ev, kabış- yerine kavış- okuyuşları gibi... Söz başı dışında, söz içi ve söz sonundaki v ünsüzleri b harfleri ile yazılırlar: av “av”, ev “çadır, yurt; karargâh”, kavış- “kavuşmak, birleşmek” (Ölmez, 2012: 48, 123; Aydın, 2012: 177).⁶

“Sonuç olarak b ile v arasında fonemik bir ayrım görülmemesinden dolayı ünsüz işaretleri konusunda zengin olan eski Türk yazısında b ile v seslerinin yazımında ayrım gözetilmemiş, söz içi ve sonundaki v'lerin yazımında da b işareti (ʃ b¹ ve ʃ b²) kullanılmıştır. ... (Runik harfli metinlerden başka Soğd ve Mani harfleriyle yazılmış Uygur metinlerinde söz içerisinde b yerine v harfinin kullanımından hareketle), yazıtlarda söz içi ve söz sonunda b ile transkripsiyonu yapılan kelimeleri v ile gösterebiliriz. Bu durumda, eski Türk yazıtlarının dilinden Eski Uygur metinlerine geçişte de bir -b-, -b > -v-, -v değişikliğinden bahsetme gerekliliği ortadan kalkar...” (Ölmez, 2010: 212).

Biz ise, dilci olmamakla beraber, gösterilen kelimelerde “b” sesinin VIII. yy. gibi nisbeten erken bir dönemde ve üstelik Doğu Türkçesinde “v”den ziyade “b”ye tekabül ettiğini düşünüyoruz. Çünkü “b” olarak telaffuz edilen harf, yazıtlarda da b¹ olarak “ʃ” şeklinde yazılmaktadır. Ancak Uygur Kağanlığı'ndan sonraki Uygur devletleri dönemine doğru ve çevre kültürlerin de etkileriyle “b”nin XI. yy.da Kâşgarlı Mahmûd'un *Dîvânü Lügâti't-Türk* adlı eserinde de görüldüğü üzere önce “w”ye, sonra Batı Türkçesinde “v”ye dönüştüğünü görüyoruz.

chose t his rendering, presumably in view of the principle that the runiform characters b1 and b2 should be transcribed the same way wherever they appear; he was followed e.g. by Tekin 1968: 7. I find myself in agreement with Clauson 1962: 77 and Zieme 1969: 36 in this matter. Since there is no runiform character for [v]104 (or for [f]), there is no solid basis for Thomsen's assumption, as the users of the alphabet had no choice but to use the b letters; nor was any additional letter needed for any relevant phonemic distinction. Unless proven otherwise, I therefore take the realisation of this phoneme in runiform sources (some of which were, after all, not older than some mss. written in Uygur script) not to differ from that of other Turkic languages retaining the labial in such words (especially not from Old Uygur). A number of scholars have taken the realisation as b (even between vowels) to be one of the characteristics of the oldest (Orkhon Turkic) stage of Old Turkic, and then assumed a passage b > v in the transition to the second oldest stage; this characterisation of the earliest Old Turkic is, I think, fictitious. The fact that the runiform script is unable to distinguish between a stop and a fricative cannot be a reason for assuming that there was only one realisation each of b¹ and b²”.

⁶ Aydın, sadece Bilge Tonyukuk Yazıtı'nda değil Bilge Kağan, Kül Tigin ve Ongi Yazıtları'nda: yabgu, yablak, ab, sub gibi kelimelerdeki bütün “b”leri de “v” olarak gösteriyor.

2. “Sabım” Sözü’nün “Emir” ve “Ferman” ile İlişkisi

Yukarıda da işaret edildiği gibi, “*sab*” kelimesi, Orhun Abidelerinde genel olarak “söz” anlamına gelmekle beraber, hükümdar söz konusu olunca, durum değişmekte ve hükümdarın birine, halkına sözü “emir” olarak telakki edilmektedir. Nitekim biz bu açık özelliği, XV ve XVI. yy.lardaki bazı Türk devletlerinin fermanlarında yine Türkçe olarak “*sözüm, sözümüz*” şeklinde görüyoruz.⁷ Bazı durumlarda ise bu kelime, (hükümdarın) emri anlamında) “*sözi*” şeklinde geçer ki aynı tarzda bu ifadeyi “(hükümdarın / hanın) *yarlığı*” biçiminde de görmekteyiz. Söz konusu yazıtları bırakan Türk Kağanlığı hakkında VI ve VIII. yy.dan kalma bazı Çince belgelerdeki bilgilerle bu “*sab*” ifadesini karşılaştırmak da mümkündür:

I. Türk Kağanlığı’nın ikiye ayrıldığı tarihlerde (582), Doğu Türk Kağanı Shabolue (Shetu / İşbara, 581-587), 584 yılında Çin Hanedanı Sui’lere gönderdiği mektubunda Çinlilerle eşit olduğu iddiasında bulunuyor ve kendisini “*Tengride doğmuş, Tengri tarafından himaye edilmiş, Büyük Türk Tianzi’si*” diye isimlendirerek “*sizinle bizim aramızda hiçbir fark yok*” diyordu (Pan, 1997: 103). Daha sonra Batı Türk Kağanı Abo tarafından sıkıştırılan ve Çinlilerin yardımıyla Abo’yu yenen Shabolue, Çin Sui Hanedanı (581-618) İmparatoru Wendi’ye (581-605) 585 yılında yazdığı uzun mektubunun girişinde kendisini takdim ederken şu ifadeleri kullanıyordu: “*Ben, Büyük Tujue’lerin kağanı Yilijulu she Mohe Shiboluo kehan ve Sui’lerin vassalı (Shetu), söz(ümü) söylüyorum: Shangshu Yupuye unvanını taşıyan elçi Yu qingzi bana geldi, ben de buyrultunuzu sonsuz bir teslimiyetle kabul ettim...*” (Liu, 2006: 76).

Doerfer’in fikrinde burada Çince mektubun Türkçe orijinalinde “*sabım*” kelimesi kullanılmış olmalıdır (Doerfer, 1967: 292). *Suishu* 84’ün Doğu Türkleriyle ilgili pasajındaki Çince *shu* 書 ve *shuyue* 書曰 kelimeleri de (bk. Liu, 2006: 76; Taşağıl, 2012: 156), Rusçada “*gramota gramota*” (tezkere, belge) kelimesi ile birlikte tercüme edilmektedir (Biçurin (İakinf), 1950: 237). Shabolue, J. K. Skaff’ın ifadesiyle uzun bir Türkçe-Çince onur unvanı kullanan ve eş zamanlı krallık iddiasında bulunan bilinen ilk Türk hükümdarı idi, onun bu mektubunda kullandığı ifade de ideolojik bir keşifti (Skaff, 2012: 116). Türk hükümdarı, Çin’e yanaşarak ve onun üstünlüğünü kabul ederek bu suretle aynı zamanda kendisi için de bir üstünlük elde etmeye çalışıyordu (Golden, 1992: 132). Bu bakımdan, onun Çince ve Türkçede aynı zamanda “emir, ferman” anlamında da kullanılabilecek bir ifadeye mektubunda yer vermiş olduğu düşünülebilir.

⁷ G. Doerfer, bu konuda İslam kaynaklarında geçen Türkçe ve Moğolca birçok belgeden hareketle uzun bir liste de vermiştir. bk. Doerfer, 1967: 294-296.

XIII ve XIV. yy.larda gerek Çin'deki Moğol Yuan Hanedanı, gerek İran'daki İlhanlı Devleti, gerekse Mısır'daki Memlûk Devleti zamanında yazılan Moğolca, Çince ve Arapça mektupların / *yarlığ*ların giriş kısımlarındaki ifadeler birbirleriyle karşılaştırıldıklarında (Foto: 3) bunların genelde aynı oldukları⁸ görülür ve hepsinde de “hükümdarın sözü, emri” anlamında aynı manadaki bir kelime yer alır. Bu münasebetle kullanılan kelime ile bizim yukarıda temas ettiğimiz Türkçe “*sab(im)*” sözü ve onun başında Bilge Kağan'ın kendini takdim eden ifadesi aynılık göstermektedir.

3. Altın-Orda, İlhanlı, Timurlu ve Akkoyunlu Devletleri Dönemlerindeki Fermanlarda “*üge manu*” ve “*sözümüz*” İfadeleri

Ferman ve mektuplarında genellikle Moğolca başlangıç ifadeleri kullanan İlhanlı Devleti hükümdarlarından mesela, Geyhatu,⁹ Abaka, Argun (Foto: 4), Ölceytü ve Gazan Han'ların mektup örnekleri elimizde mevcuttur ve bu yarlıklarda *İntitulatio* kısmında “*üge manu*” (sözümüz), bazen de “*yarlıg manu*” (yarlığımız, emrimiz) ifadesi yer alır (Doerfer, 1967: 293) ki bunun, Orhun Yazıtları'ndaki “*sab(im)*” ile aynı olduğu anlaşılıyor. Aynı Moğol diplomatik formül geleneğini devam ettiren Celayirliler (Foto: 5) ve Timurlu Devleti fermanlarında da “*üge manu*” ifadesi yer alır,¹⁰ fakat nadiren de olsa bir-iki örnekte mesela Timur Küregen'in bir mektubunda (H. 804 / M. 1401), Cihânşâh (857 / 1453) ve Sultan Ebû Sa'îd Küregen'in (1468) mektuplarında “*sözüm*” ve “*sözümüz*” ifadelerine rastlanıyor (Foto: 6a-b) (Fekete, 1957: 14; Fekete, 1977: 72-73). Diplomaside Türkçe sözlere daha fazla yer veren ve Kıpçak Türkleri etkisi altındaki Altın-Orda Hanlığı hükümdarları ise doğrudan “*sözüm*” ve “*sözümüz*” ifadelerine yer vermişlerdir (Foto: 7) (Mesela bk. Hasan, 1926-33: 212). Onların devamı niteliğinde olan Kırım Hanları da pek çok ferman ve mektuplarında “*sözüm*”, “*sözümüz*” (sözüm, sözümüz) ifadelerini kullanmışlardır (Foto: 8) (bk. Fekete, 1957: 13; Velyaminov-Zernov, 2009: 3, 5, 8, 9, 13, 18, 19 vd.). Doğu Anadolu ve İran sahasında XV. yy.da kurulan güçlü Türkmen devletlerinden Akkoyunlu Devleti hükümdarları (başta Uzun Hasan Padişah

⁸ Çince: 長生天氣力裏.大福廢護助裏.皇帝.聖旨Chángshēng tiān qili lì ° dǎfú yínhù zhùli. huángdì. shèngzhǐ. (Bu diplomatik formül için bk. Chavannes, 1904: 395-396; Chavannes, 1908: 386-389, 390-395; Doerfer, 1967: 293. Moğolca: *Möngke tengri-yin küçündür. Yeke su cali-yin iken-dur. Ka'an carlıg manu; Mongke tengi-yin küçündür. hagan-u sudur. Argun. Ügemanu* (Doerfer, 1967: 292-293; Chavannes, 1904: 395-396). Arapça: *bi-kuvvati'llâhi taâlâ bi-ikbâli kâ'an. Farmânu Ahmeda ilâ sultâni Mısır; Bi-smillâhi er-rahmâni er-rahîm bi-kuvvatillâhi taâlâ. Kelâmu Kalâvun ilâ es-sultâni Ahmed* (Doerfer, 1967: 293-294); Eski Türkçe (Bilge Kagan Kitabesi ve “Tengri Kagan Kitabesi”): *tengriteg tengri yaratmış Tür(ü)k bilge kağan. Sabım* (Thomsen, 2011: 178-179, 194-195; Tekin, 2014: 50-51, 68-69; Berta, 2010: 139, 176; Aydın, 2012: 77, 99; Ölmez, 2012: 123, 132).

⁹ İlk Farsça İlhanlı *fermanı*, Geyhatu'ya ait olup 692 / 1293 tarihidir. Burada *ferman* Farsça olmakla beraber elkâb yer alan ilk üç satır Türkçe yazılmıştır. bk. Soudavar, 2002: 182.

¹⁰Celayirlilerdeki örnekler için bk. Doerfer, 1975: 58, 70; Doerfer, 1975: 341.

olmak üzere) mesela Akkoyunlu Ya'kûb¹¹, Kara Koyunlu Devleti hükümdarlarından bazıları “sözüm” ve “sözümüz” kelimelerini kullanmışlar (Foto: 9), Akkoyunlulardan sonra XVI. yy.da aynı bölgede kurulan Safevi Devleti hükümdarlarından bazıları da devletin kurucusu Şâh İsmâîl Safevî'den itibaren “sözüm” ve “sözümüz” ifadelerine mektuplarında yer vermişlerdir (Foto: 10) (Fekete, 1957: 14). Bu konulardaki pek çok örneği vaktiyle Fekete, Cihangir Kâim-Makâmî ve Doerfer toplamış ve örnekler vermişlerdir.¹²

4. Osmanlı İmparatorluğu Belgelerinde “... buyurdum ki” Sözü

Başlangıçta bir Türkmen devleti olarak kurulan ve diplomaside ve yazışmalarda genellikle İlhanlı örneğini takip etmiş olan Osmanlı Devleti'ne ait çok sayıda yazışmalarda, *ferman*, *berat* ve *hükmler*de de, yukarıdan beri verilen ifadeye benzer tarzda, *Unvan (Intitulatio)* kısmından sonra ve Nakil / İblağ (*Narratio / Expositio*) kısmı sonunda, verilen emrin / hükmün (*dispositio*) hemen başında, “... buyurdum ki”, “*hükm-i şerîfimile buyurdum ki...*”, “*hükm oldur ki*” (emrim şudur), “*malum ola ki*” (bilesiniz ki), “*gerekdir ki...*” ifadelerine rastlanıyor (Foto: 11) (Fekete, 1926: xxxvii-xxxviii, 25; Gökbilgin, 1992: 70; Kütükoğlu, 1994: 109-110, 121, 129). Çok enteresandır: Fatih Sultan (II.) Mehmed de 1473 yılında Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan'a karşı kazandığı Otlukbeli Muharebesi'nden hemen sonra, Doğudaki bir Türk hükümdarına yazdırdığı ve iki ayrı alfabe ile: Uygur ve Arap alfabesiyle yazılan *fetihnamesinde*, girişte “sözüm” ifadesini kullanmaktadır (Foto: 12) (Arat, 1987: 298, 837).¹³ Bu fetihnameyi yayınlayan R. R. Arat, belgeyi *yarlığ* yani “emir” olarak nitelendirmiştir, “sözüm” ifadesinin yer aldığı belge de zaten *ferman* anlamında kullanılmıştır (An Analysis and Comparison of Fermân and Berât in Ottoman Diplomats, s. 10). Şu hâlde, gerek “sözüm” ifadeli, gerekse “buyurdum ki” diye devam eden fermanlarında Osmanlı Devleti, böylece Eski Türk yazışma ve diplomasi geleneğini devam ettirmiş görünüyor. Fakat belgelerde bu “buyurdum ki” ile daha önce zikredilen Müslüman Türk devletlerindeki “sözüm” veya “sözümüz” imlasının kullanıldığı yer ve Orhun Yazıtları'ndaki “*sabım*” ifadesinin kullanıldığı yer arasında şöyle genel bir fark belirleyebiliriz: “...*buyurdum ki*”, emrin yani *dispositio*'nun hemen başında yer alırken, diğerleri *Besmele* yani *invocatio*'dan¹⁴ hemen sonra geliyor.

¹¹ “*Ebu'n-Nasr Hasan Bahadır, sözümüz*” (Fekete, 1977: 187-200), “*Abu'l-Muzaffar İsmail Bahadır, sözümüz*” (Fekete, 1957: 14; Fekete, 1977: 308-309, 316-317).

¹² Bu konuda mesela bk. Fekete, 1957: 13-20; Fekete, 1977; Doerfer, 1967: 294-296; Bert G. Fragner, “FARMÂN,” *Encyclopædia Iranica*, online edition, 2016, available at <http://www.iranicaonline.org/articles/farman> (accessed on 07 June 2016) ve Pl. IIa, IIb.

¹³ “(h)uvel-ğan-i all-a ta'al-a iney(e)t-i-tin sultan Mehmet han söz-üm...”. Ayrıca bk. Gök: 10.

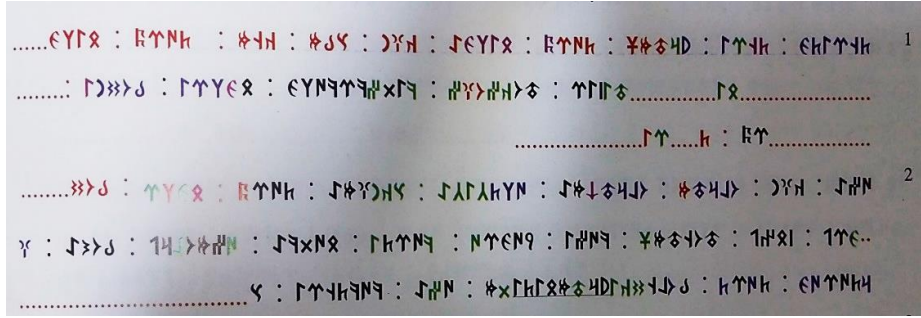
¹⁴ Osmanlı Dönemi *berat*larında *Invocatio* ve örnekler hakkında bk. Stojanow 2011: 218-220 vd.

Yeri gelmişken şu önemli hususa da işaret etmemiz gerekir: J. Reychman gibi bazı bilginler, zikredilen Müslüman Türkmen devletlerinde “sözümüz” tabirinin, XV ve XVI. yy.larda Fars kültür tesirinde kalmış olan hükümdarların emirlerinde standart bir formül olarak görüldüğü (Reychman ve Zajaczkowski, 1968: 154, Türkçe tercümesi: Reychman ve Zajaczkowski, 1993: 179); Fekete ise Osmanlı belgelerindeki “tuğra”ya tekabül eden grafik bir sembol niteliğinde olan belgelerde ortaya çıktığı (Reychman ve Zajaczkowski, 1968: 156; Reychman ve Zajaczkowski, 1993: 179) görüşünde idi ki bu görüşlerinin artık doğru olmadığı fikrindeyiz. Çünkü bütün bu zikredilen Müslüman Türk devletleri, *sözüm(üz)* lafzını Fars tesiri altında değil Uygur kâtipler aracılığıyla Eski Türk ve bu münasebetle Orhun Türkleri etkisi altında kullanmışlardır. Gerek “*tuğra*”, gerekse “*sözüm*” veya “*sabım*” ifadeleri de grafik bir sembol değildir. Zira *DLT*’de Kaşgarlı Mahmud, “*tuğra*”yı açıklarken, bunun Oğuzlara ait bir söz olup Türklerin bilmediğini açıkça ifade etmektedir (Kâşgarlı Mahmud, 2014: 202; Maḥmūd al-Kāšgarī, 1985: 199).¹⁵

Sonuç olarak biz, çok sonraki dönemlere ait olan belgeler nasıl birer “emir, ferman, buyruk” ise Bilge Kağan Yazıtı’nın da, Doğu Yüzünde geçen “*sabım*” ibaresi sebebiyle bir tür “ferman, emir, buyruk” olduğu düşüncesindeyiz. Bilge Kağan, bu yazıtında, açık olarak ifade ettiği gibi, halkına, kendine tâbi olan boy beylerine seslenmekte, kısaca onlara talimat ve emir vermektedir. Fakat VIII. yy.dan sonra, çok sonraki yüzyıllara ait olan emirler kâğıda yazılırken Bilge Kağan’ın kiler taşa yazılmıştır. Maalesef o dönemden kalma, “emir, buyruk” olarak yorumlanabilecek daha eski ve başka hükümdarlara ait yazılı eserler bulunmuyor. Fakat hatırlayalım ki XIV. yy.da İlhanlı Devleti Dönemi’nde bile bazı fermanlar taşlara yazılıyor ve şehir giriş kapılarına asılıyordu ki bunlar da “*yarlıg*” adıyla anılıyordu.

¹⁵: “*tugrag* “royal seal” (Oguz not Türk”.

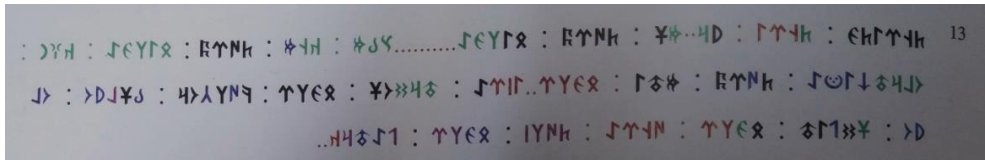
Ekler:

(BK D1) t(e)ñri t(e)g : t(e)ñri : y(a)r(a)tm(i)s̄ : türük : bilge : k(a)g(a)n : s(a)b(i)m : k(a)ñ(i)m : türük : bilge [k(a)g(a)n (a)]ñ sir : tok(u)z og(u)z : e)ki (e)d(i)z k(e)r(e)kül(ü)g : b(e)gl(e)r : bod(u)m[.....ñ]rük : t(e)ñri [.....]	(BK D1) t(e)ñri t(e)g : t(e)ñri : y(a)r(a)tm(i)s̄ : türük : bilge : k(a)g(a)n : s(a)b(i)m : k(a)ñ(i)m : türük : bilge [k(a)g(a)n (a)]ñ sir : tok(u)z og(u)z : e)ki (e)d(i)z k(e)r(e)kül(ü)g : b(e)gl(e)r : bod(u)m[.....ñ]rük : t(e)ñri [.....]
(BK D2) üze : k(a)g(a)n : ol(u)r(u)m : ol(u)rtuk(u)ma : ölt(e)çiçe : s(a)k(i)n(i)gma : türük : b(e)gl(e)r : bod(u)n : [ö]lg(i)r(i)p : s(e)b(i)n(i)p : toñ(i)tm(i)s̄ közi : yüg(e)rü körti : bödke : öz(ü)m ol(u)r(u)p : bunça : (a)g(i)r törüg : tört : bul(u)ñd(a)ki : [.....]d(i)m : üze : kök t(e)ñri (a)s[ra y(a)g(i)z y(e)r k(i)ntukda (e)kin (a)ra kişi oğlu k(i)nm(i)s̄]	(BK D2) üze : k(a)g(a)n : ol(u)r(u)m : ol(u)rtuk(u)ma : ölt(e)çiçe : s(a)k(i)n(i)gma : türük : b(e)gl(e)r : bod(u)n : [ö]lg(i)r(i)p : s(e)b(i)n(i)p : toñ(i)tm(i)s̄ közi : yüg(e)rü körti : bödke : öz(ü)m ol(u)r(u)p : bunça : (a)g(i)r törüg : tört : bul(u)ñd(a)ki : [.....]d(i)m : üze : kök t(e)ñri (a)s[ra y(a)g(i)z y(e)r k(i)ntukda (e)kin (a)ra kişi oğlu k(i)nm(i)s̄]

Foto 1a-b-c: Bilge Kağan Kitabesi'nin ilk iki satırı ve "sabım" kelimesi

(Alyılmaz, 2005: 127; Tekin, 2014: 50-51).

(BKT G13) t(e)ñri t(e)g : t(e)ñri : y(a)r(a)tm(i)s̄ : türük : bilge : [k(a)g(a)n : s(a)b(i)m : k(a)ñ(i)m : türük : bilge : k(a)g(a)n : ol(u)rtukta : türük : (a)mti : b(e)gl(e)r : kisre : t(a)rduş : b(e)gl(e)r : kül çor : b(a)ş(a)yu : ul(a)yu : s(a)d(a)pt : b(e)gl(e)r : öñre : töl(i)s̄ : b(e)gl(e)r : (a)pa t(a)rk(a)n]	(BKT G13) Tanrı gibi, Tanrıca (tahta oturtulmuş) Türk Bilge Hakan sözüm: Babam Türk Bilge Hakan tahta oturduğunda şimdiki Türk beyleri, batıdaki Tarduş beyleri, Kül Çor başta olmak üzere (bütün) Şadapıt beyler, doğudaki Tölis beyleri, Apa Tarkan
--	---

Foto 2a-b-c: "Tengri Kağan Abidesi"ndeki 13. satır (BKT G13) ve "sabım" sözü

(Alyılmaz, 2005: 120; Tekin, 2014: 68-69).

Çince Tercümesi: 長生天氣力裏。大福蔭護助裏。皇帝。聖旨

Chángshēng tiān qì lì lǐ 。 Dàfúyīnhùzhùli 。 Huángdì 。 Shèngzhǐ 。

Fransızca Tercümesi: « Par la puissance du Ciel éternel, par l'aide de la protection bienheureuse, l'Empereur. Edit »**Moğolca Tercümesi:** « Möngke tengri-yin küçündür. Yeke su cali-yin iken-dur. Ka'an jarlıg manu ». Or,

« Möngke tengri-yin küçündür, Ka'an-u sudur. (Argun). Üge manu »

Fransızca Tercümesi: « Par la puissance du Ciel éternel, par la protection surnaturelle du ka'an. Argoun. Notre parole »**Almanca Tercümesi:** « (gestützt) auf des ewigen Himmels Macht, im Schutze des grossen Heils und der Majestat. Der Grosschan. Unser Erlass »**Arapça Tercümesi:** « bi-kuvvati 'llâhi taâlâ bi-ikbâli kâ'ân. Farmânu Ahmeda ilâ sultâni Mısır »

Foto 3: Yuan Sülalesi Dönemi'nde "üge manu" (sözüm) formülü, bunun muhtelif versiyonları ve bazı dillere tercümeleri (Chavannes, 1904: 395-96; Chavannes, 1908: 386-89; Doerfer, 1967: 292-94)

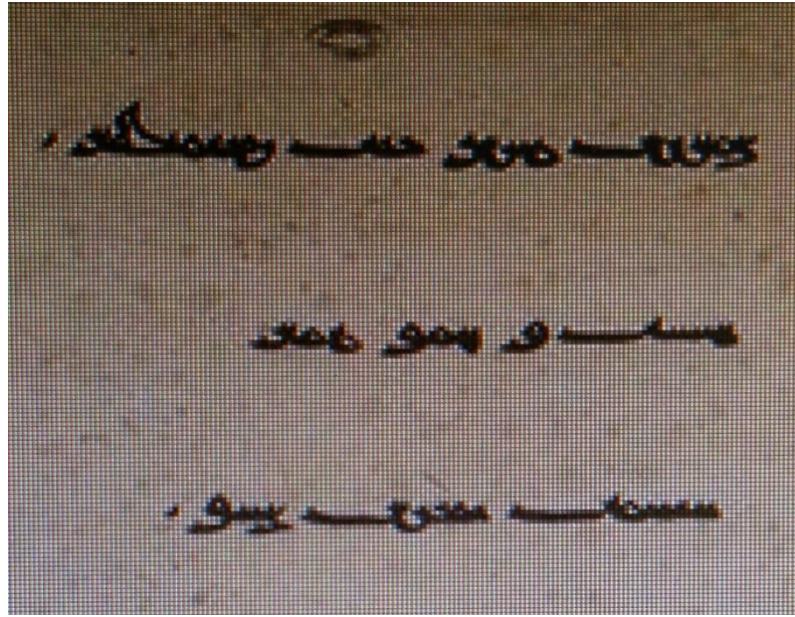
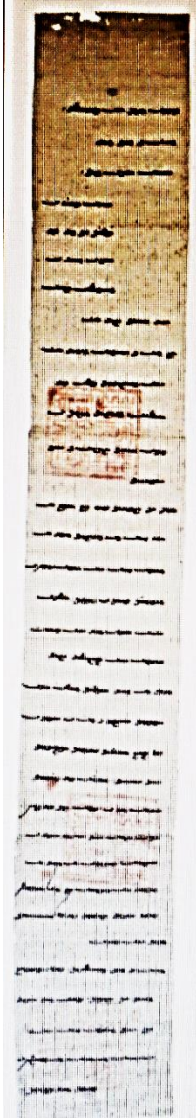
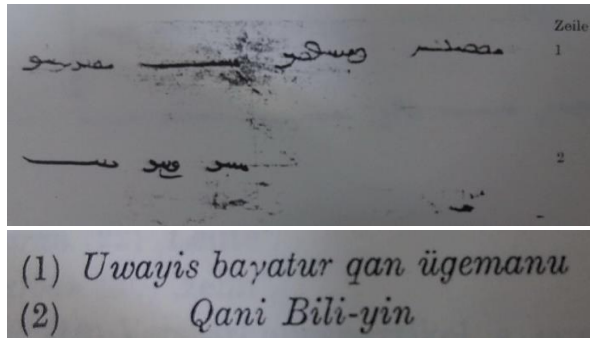
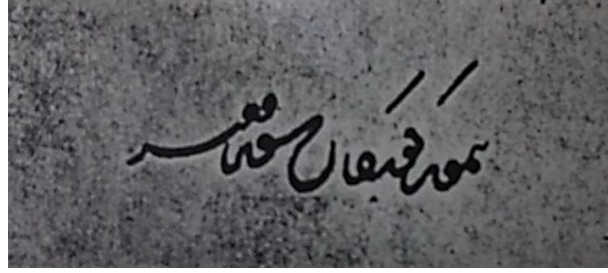

Foto 4: İlhanlı Hükümdarı Argun Han'ın Fransa Kralı "Güzel" Philippe'e mektubu (1289) ve mektuptaki "üge manu" ifadesi: (<http://www.templedeparis.fr/2013/06/14/lettre-d-argoun-roi-ilkhan-mongol-de-perse-%C3%A0-philippe-le-bel-roi-de-france-pour-lui-proposer-une-alliance-contre-les-mamelouks-1289/>)

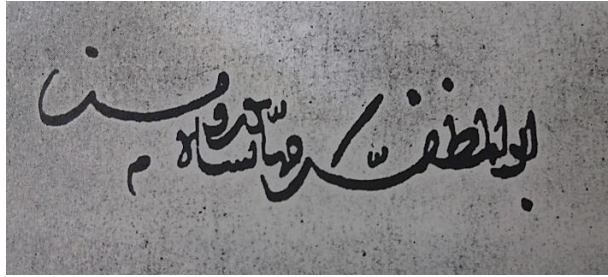

- (1) Uwayis bayatur qan ügemanu
- (2) Qani Bili-yin

Foto 5: Celayir Hükümdarı Üveys'in H. 725 / M. 1325 tarihli yarlığında "ügemanu" ifadesi (Doerfer, 1975: 84, 70)

« Timur Küregen Sözü »

« Abu'l-Muzaffar Jehanshah Sözü »

Foto 6a-b: Timur'un 804 / 1401 tarihli yarlığında ve Timurlu Hükümdarı Cihanşah'ın 857 / 1453 tarihli fermanında Türkçe "sözümüz" ifadesi (Fekete, 1957: 17, Abb. 1, 14, Abb. 2).

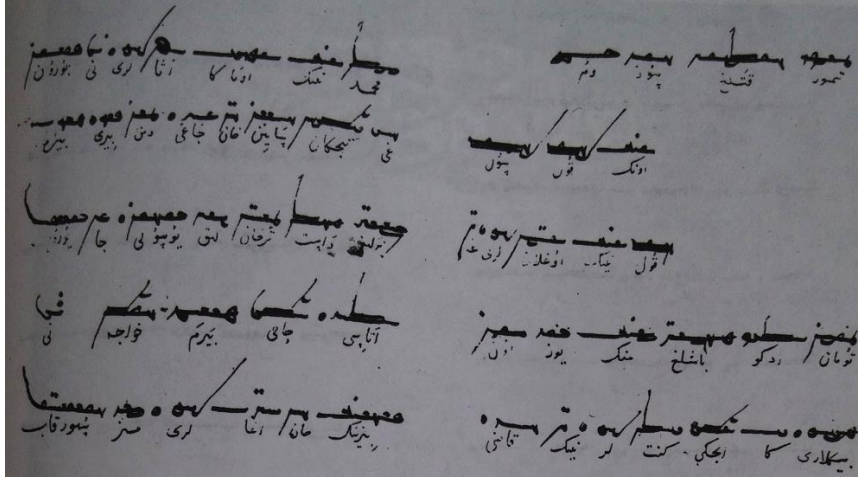

Foto 7: Altın Orda Hükümdarı Timur Kutluğ'un 1397 tarihli yarlığında "sözüm" ifadesi (Özyetkin, 1996: 253).

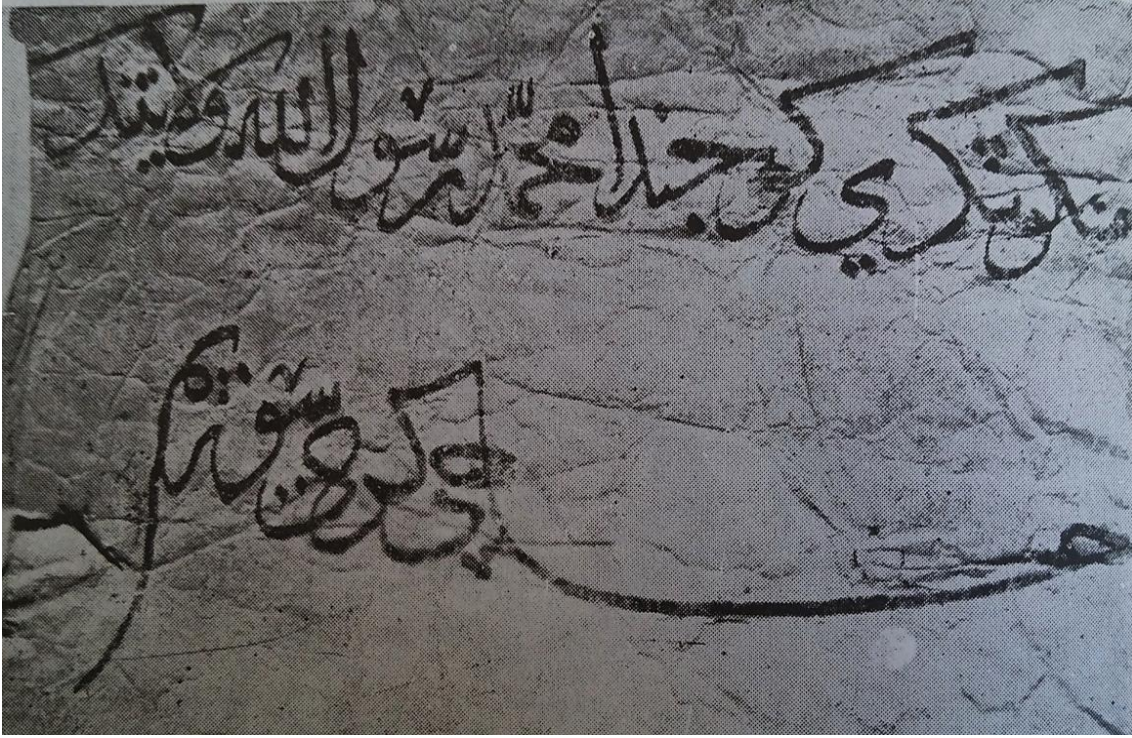

Foto 8: Kırım Hanı Hacı Giray Han'ın 1453 tarihli yarlığında "sözüm" ifadesi (Özyetkin, 1996: 268).

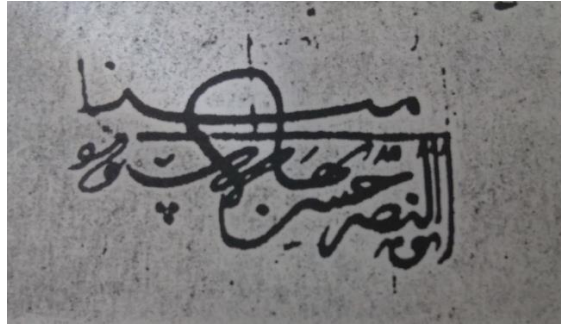
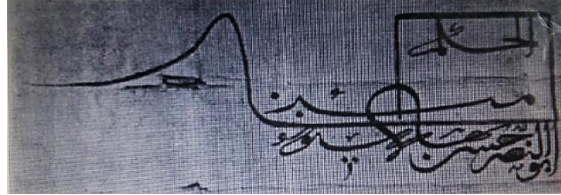

Foto 9: Akkoyunlu Hükümdarı Uzun Hasan'ın bir yarlığındaki Bayındır Boyu damgasında "sözümüz" ifadesi (Fekete, 1957: 16, Abb. 3).

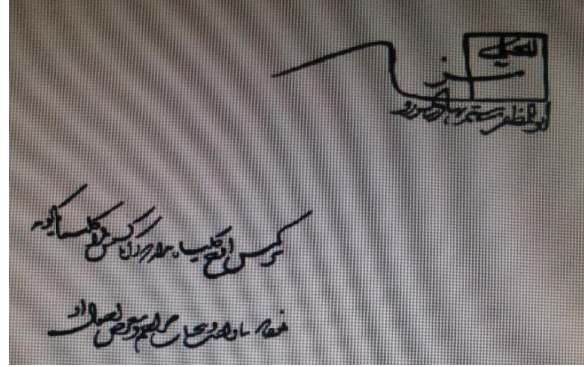
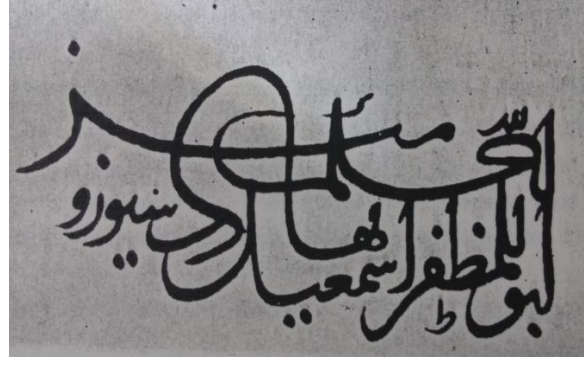

Foto 10: Akkoyunlu Ebu'l-Muzaffer İsmail Bahadır'ın bir fermanında "sözümüz" ifadesi
(Fekete, 1957: 18, Abb. 5).

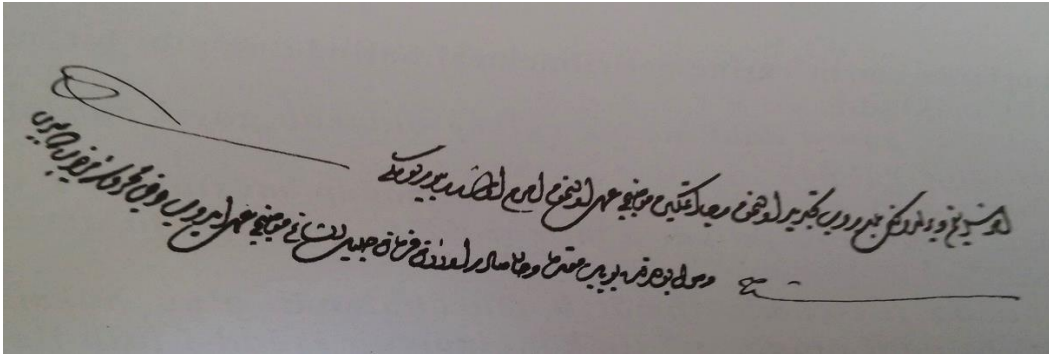
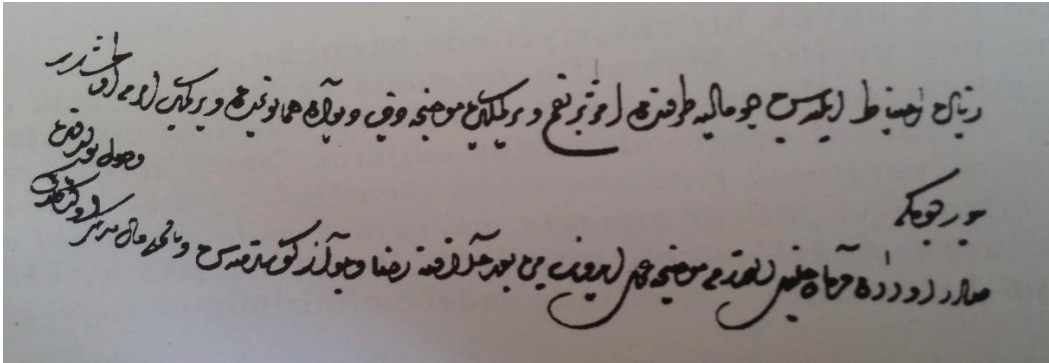

Foto 11: Osmanlı Devleti fermanlarında «buyurdum ki...» ifadesi
(Kütükoğlu, 1994: 110, res. 84; 111, res. 85).

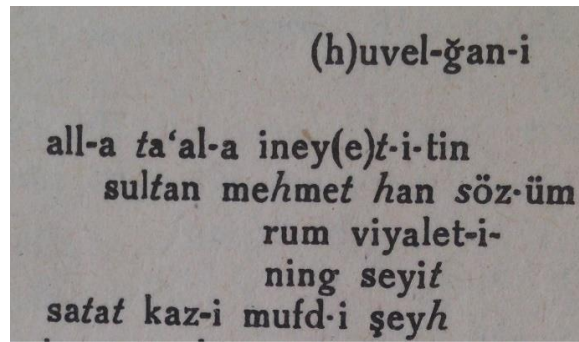
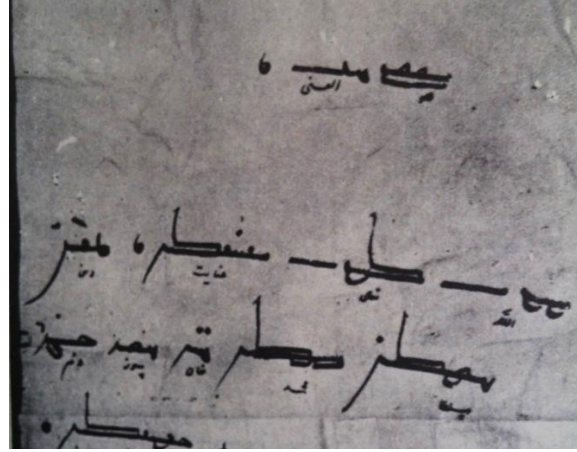

Foto 12: Osmanlı Hükümdarı Fatih Sultan Mehmed'in 1473 tarihli ikidildeki "yarlıg"ında "sözüm" ifadesi (Arat, 1987: 298, 837).

Kaynaklar

- ALYILMAZ, C. (2005). *Orhun Yazıtlarının Bugünkü Durumu*. Ankara: Kurmay Kitap Yayın Dağıtım.
- ALYILMAZ, C. (2015). *İpek Yolu Kavşağının Ölümsüzlük Eserleri*. Ankara: Atatürk Üniversitesi Orta Doğu ve Orta Asya - Kafkaslar Araştırma ve Uygulama Merkezi.
- ARAT, R. R. (1987). Fatih Sultan Mehmed'in Yarlıgı. Un yarlık de Mehmed II, le Conquerant. R. R. Arat içinde, *Makaleler Cilt I* (783-885). Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- AYDIN, E. (2012). *Orhon Yazıtları (Köl Tigin, Bilge Kağan, Tonyukuk, Ongi, Küli Çor)*. Konya: Kömen Yayınları.
- BERTA, A. (2004). *Szavaimat jól halljátok... A türk és uigur rovásírásos emlékek kritikai kiadása*. Szeged: Jatepress.
- BERTA, A. (2010). *Sözlerimi İyi Dinleyin... Türk ve Uygur Runik Yazıtlarının Karşılaştırmalı Yayını*. (çev. E. Yılmaz). Ankara: TDK.
- BİÇURİN (İakinf), N. Y. (1950). *Sobranie Svedeniy o Narodah, obitavşih v Sredney Azii drevnie vremena* (Cilt I), (haz. S. P. Tolstov) Moskva - Leningrad: İzdatel'stvo Akademii Nauk SSSR.
- CAFEROĞLU, A. (1968). *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*. İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları: Edebiyat Fakültesi Basımevi.

- CHAVANNES, E. (1904). Inscriptions et pièces de chancellerie chinoises de l'époque mongole. *T'oung Pao*, 5(4), 357-447.
- CHAVANNES, E. (1908). Inscriptions et pièces de Chancellerie chinoises de l'époque mongole. *T'oung Pao*, 9(3), 297-428.
- CLAUSON, S. G. (1962). *Turkish and Mongolian Studies*. Luzac and Comany Limited, London: The Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland.
- CLAUSON, S. G. (1972). *An Etymological Dictionary of re-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford at the Clarendon Press: Oxford University Press.
- DOERFER, G. (1967). *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen unter besonderer Berücksichtigung alterer Neupersischer Geschichtquellen, vor allem der Mongolen- und Timuridenzeit* (Bnd. III: Türkische Elemente im Neupersischen). Wiesbaden: Franz Steiner Verlag.
- DOERFER, G. (1975). Ein Persisch-Mongolischer Erlass des Ğalayiriden Şeyh Oveys. II. Die Mongolische Fassung. *Central Asiatic Journal*, XIX(1-2), 55-84.
- DOERFER, G. (1975). Ein Persisch-Mongolischer Erlass des Galayiriden Seyh Oveys. II. Die Mongolische Fassung. *ZDMG*, 125(2), 335-346.
- ERCİLASUN, A. B. (2016). *Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- ERDAL, M. (2004). *A Grammar of Old Turcic*. Leiden: Brill: Leiden-Boston.
- FEKETE, L. (1926). *Einführung in die osmanisch-türkische Diplomatie der türkischen Botmassigkeit in Ungarn*. Budapest: Königliche Ungarische Universitätsdruckerei.
- FEKETE, L. (1957). Arbeiten der Grusinischen Orientalistik auf dem Gebite der Türkischen und Persischen Palaographie und die Frage der Formel Sözümüz. *Acta Orientalia Scientiarum Hungaricae*, VII(1), 1-20.
- FEKETE, L. (1977). *Einführung in die Persische Paläographie. 101 Persische Dokumente*. (G. Hazai, Dü.) Budapest: Akadémiai Kiado.
- FRAGNER, B G. "FARMĀN," *Encyclopædia Iranica*, online edition, 2016, available at <http://www.iranicaonline.org/articles/farman> (accessed on 07 June 2016).
- GOLDEN, P. B. (1992). *An Introduction to the History of the Turkic Peoples : Ethnogenesis and State Formation in Medieval and Early Modern Eurasia and the Middle East*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- GÖK, N. (tarih yok). *An Analysis and Comparison of Fermân and Berât in Ottoman Diplomatics*. 11 16, 2016 tarihinde <http://ngok.bilkent.edu.tr/makale/bulgarian2.pdf> adresinden alındı
- GÖK, N. "An Introductiontothe Berat in Ottoman Diplomatics 1": <http://ngok.bilkent.edu.tr/makale/bulgarian1>.
- GÖKBİLGİN, M. T. (1992). *Osmanlı İmaratorluğu Medeniyet Tarihi Çerçevesinde Osmanlı Paleografya ve Diplomatie İlmi* (2. Baskı). İstanbul: Enderun Yayınları.
- HASAN, A. O. (1926-33). Temir Kutluğ Yarlığı. *Türkiyat Mecmuası*, 207-227.
- KÂŞGARLI MAHMUD (2014). *Dîvânu Lugâti't-Türk. Giriş - Metin - Çeviri - Notlar - Dizin*. (Hazırlayanlar: A. B. Ercilasun ve Z. Akkoyunlu) Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KÜTÜKOĞLU, M. S. (1994). *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*. İstanbul: Kubbealtı Akademisi Kültür ve San'at Vakfı.

- LİU, M.-t. (2006). *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*. (çev. E. Kayaoğlu, ve D. Banoğlu). İstanbul: Selenge Yayınları.
- MAHMŪD AL-KĀŞĠARĪ (1985). *Compendium of the Turkic Dialects (Diwan Lugat at-Turk)*. (Edited and Translated with Introduction and Indices by R. Dankoff), Washington: Printed at Harvard University, Office of the University Publisher.
- MERT, O. (2009). *Ötüken Uygur Dönemi Yazıtlarından Tes - Tariat - Şine Us*. Ankara: Belen Yayıncılık Matbaacılık.
- NADELYAEV, V. M., Nasilov, D. M., Tenişev, E. R., ve Şçerbak, A. M. (Dü). (1969). *Drevnetyurkskiy Slovar'*. Leningrad: Akademiya Nauk SSSR, İstitut Yazıkoznaniya, İzdatel'stvo "Nauka".
- ORKUN, H. N. (1987). *Eski Türk Yazıtları*. Ankara: AKDITYK TDK.
- ÖLMEZ, M. (2010). Eski Türk Yazıtlarının Yeni Bir Yayımlı Nasıl Olmalıdır? C. Alyılmaz, Ö. Ay ve M. Yılmaz (Düz.), *I. Uluslararası Uzak Asya'dan Ön Asya'ya Eski Türkçe Bilgi Şöleni, 18-20 Kasım 2009, Afyonkarahisar* (211-219). Afyonkarahisar: Afyon Kocatepe Üniversitesi.
- ÖLMEZ, M. (2012). *Orhon-Uygur Hanlığı Dönemi Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları. Metin-Çeviri-Sözlük*. Ankara: BilgeSu Yayıncılık.
- ÖZYETKİN, A. M. (1996). *Altın Ordu, Kırım ve Kazan Sahasına ait Yarlık ve Bitikleirñ Dil ve Üslup İncelemesi*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- PAN, Y. (1997). *Son of Heaven and Heavenly Qaghan: Sui-Tang China and its Neighbours*. Western Washington: Western Washington University, Center for East Asian Studies.
- RADLOFF, W. (1897). *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei* (Neue Folge). Sankt-Peterburg: Buchdruckerei der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften.
- RADLOFF, W. (1899). *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei* (Zweiter Folge b.). Sankt-Peterburg: Buchdruckerei der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften.
- REYCHMAN, J., ve ZAJACZKOWSKĪ, A. (1968). *Handbook of Ottoman-Turkish Diplomats*. (Düz. T. Halasi-Kun, çev. A. S. Ehrenkreutz) Mouton. The Hague. Paris: The Trustees of Columbia University.
- REYCHMAN, J., ve ZAJACZKOWSKĪ, A. (1993). *Osmanlı - Türk Diplomatası El Kitabı (Handbook of Ottoman-Turkish Diplomats)*. (çev. A. S. Ehrenkreutz, ve T. Ç. Atay) İstanbul: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı.
- SKAFF, J. K. (2012). *Sui-Tang China and Its Turko-Mongol Neighbors: Culture, Power, and Connections, 580-800*. Oxford: Oxford University Press.
- SOUDAVAR, A. (2002). İlk Farsça İlhanlı Fermanı. (O. G. Özgüdenli, Dü.) *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 6, 181-190.
- STOJANOW, V. (2011), "die religiöse Anrufung ("Invocatio") in den osmanischen Urkunden", *Valeristica Polyhistorica -2* (217-232). İstitut za istoričeski izsledovaniya pri BAN: Sofiya.
- ŞİRİN, H. (2015). *Kül Tigin Yazıtı -Notlar-*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- TAŞAĞIL, A. (2012). *Gök-Türkler I-II-III*. Ankara: AKDITYK Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- TEKİN, T. (2003). *Orhon Türkçesi Grameri*. (Düz. M. Ölmez) İstanbul: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi.

- TEKİN, T. (2014). *Orhon Yazıtları*. Ankara: TDK.
- THOMSEN, V. (2011). *Orhon Yazıtları Araştırmaları* (2. Baskı). (çev. V. Köken), Ankara: TDK.
- USER, H. (2010). *Köktürk ve Ötüken Uygur Kağanlığı Yazıtları. Söz Varlığı İncelemesi* (2. Baskı). Konya: Kömen Yayınları.
- VELYAMİNOV-ZERNOV, V. V. (2009). *Kırım Yurtuna ve Ol Taraflarına Dair Bolgan Yarlıklar ve Hatlar. Kırım Hanlığı Tarihine Dair Kaynaklar. Giriş-Topkibasım*. (Düz. M. Özyetkin, ve İ. Kamalov), Ankara: AKDITYK Türk Tarih Kurumu.